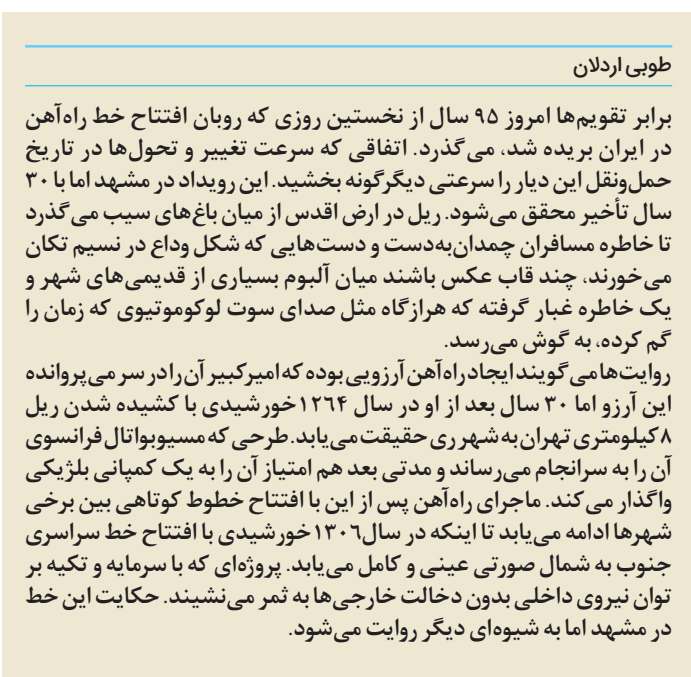

وقتی نخستین قطار در ارض اقدس سوت کشید

گذری بر تاریخ عبور ریل راه‌آهن از دیار مشهد

طوبی اردلان

برابر تقویم‌ها امروز ۹۵ سال از نخستین روزی که روبان افتتاح خط راه‌آهن در ایران بریده شد، می‌گذرد. اتفاقی که سرعت تغییر و تحول‌ها در تاریخ حمل‌ونقل این دیار را سرعتنی دیگرگونه بخشید. این رویداد در مشهد اما با ۳۰ سال تأخیر محقق می‌شود. ریل در ارض اقدس از میان باغ‌های سیب می‌گذرد تا خاطره مسافران چمدان به‌دست و دست‌هایی که شکل وداع در نسیم تکان می‌خورند، چند قاب عکس باشند میان آلجوم بسیاری از قدیمی‌های شهر و یک خاطره غبار گرفته که هرازگاه مثل صدای سوت لوکوموتیوی که زمان را گم کرده، به گوش می‌رسد.

روایت‌هایی گویند ایجاد راه‌آهن آرزویی بوده که امیرکبیر آن‌را در سر می‌پرورانده این آرزو اما ۳۰ سال بعد از او در سال ۱۲۶۴ خورشیدی با کشیده شدن ریل ۸ کیلومتری تهران به شهر ری حقیقت می‌یابد. طرحی که مسیوب‌اتال فرانسوی آن را به سرانجام می‌رساند و مدتی بعد هم امتیاز آن را به یک کمپانی بلژیکی واگذار می‌کند. ماجرای راه‌آهن پس از این با افتتاح خطوط کوتاهی بین برخی شهرها ادامه می‌یابد تا اینکه در سال ۱۳۰۶ خورشیدی با افتتاح خط سراسری جنوب به شمال صورتی عینی و کامل می‌یابد. پروژه‌ای که با سرمایه و تکیه بر توان نیروی داخلی بدون دخالت خارجی‌ها به ثمر می‌نشیند. حکایت این خط در مشهد اما به شیوهای دیگر روایت می‌شود.

- خط راه‌آهن در ایران

ساخت راه‌آهن در ایران تا مدت‌ها جزو آرزوهای ملی بوده است، ولی در طول چندین دهه با وجود همه تلاش‌هایی که انجام می‌شد تا نخستین خط آهن راه‌اندازی شود، هر بار یک جای کار می‌لنگید و به سرانجام نمی‌رسید. بر پایه اسناد موجود اولین نمونه موفق راه‌آهن در سال ۱۲۲۶ از رشت به بندرانزلی کشیده شده که پس از چند سال بنا به دلایل نامعلومی فعالیتش متوقف شده و تنها دوازده کیلومتر از ریل آن در دوره‌های بعدی مورد استفاده قرار می‌گرفته است. حدود چهار دهه بعد، یعنی در سال ۱۲۶۴ خورشیدی، کلنگ خط آهن محمودآباد تاآمل و از آنجا تا تهران به زمین زده می‌شود ولی کارشکنی‌های پیمانکار بلژیکی عرصه را بر دولت ایران تنگ می‌کند و در نهایت دش خواسته می‌شود تا این بار هم پروژه راه‌آهن شکست بخورد. همه این آرزوها پنج سال بعد با امضای قرارداد ده‌ساله ناصرالدین‌شاه با روسیه مبنی بر ممنوعیت ساخت هرگونه راه‌آهن بر باد می‌رود، اما کار به همین جا ختم نمی‌شود و در آستانه پایان یافتن این قرارداد ننگین مظفرالدین‌شاه در اازی ۶۰ میلیون فرانک سوئیس بار دیگر آن را تمدید می‌کند.

البته سال ۱۲۹۶ انگلیسی‌ها مسیر بوشهر تا برازجان را برای خودشان ریل‌گذاری کرده و راه‌آهنی به راه انداخته بودند که بیشتر جنبه نظامی داشته است. دست آخر هم که جنگ جهانی اول پایان می‌یابد ریل‌ها و مصالح آن را جمع می‌کنند و به بصره می‌برند تا همچنان راه‌آهن برای ایرانی‌ها بیشتر شبیه رو با باشد تا حقیقتی دست‌یافتنی.

سرانجام و پس از کش و قوس‌های

از سوی اداره حفاظت و مرمت آثار فرهنگی کتابخانه مرکزی رضوی صورت گرفت

مرمت قاب آیینه چوبی ۱۹۶ساله

موزه

طلیعه بیکیان ادور هم جمع شده بودیم تا قطعات تازه پیدا شده از حوض خانه تاریخی امیری را کنار هم بچینیم و هندسه حوض را کشف کنیم.

در گذشته مردم هنگام بازسازی منازلشان، نخاله‌های ساختمانی را کف حیاط یا در چاه‌های قدیمی خانه‌شان دفن می‌کردند. در خانه امیری هم زیر حوض موزاییکی حیاط، قطعات معناداری از حوض سنگی قدیمی این خانه پیدا شد که البته بسیار ناقص بودند و مادر یک عملیات سونداژ (نوعی حفاری با احتیاط برای اکتشاف) به دنبال چیدن این قطعات

در کنار هم بودیم. ماجرا از این قرار است که چندی پیش اوستا کاظم بنا، هنگام حفاری برای تقویت پی، به یک چاه قدیمی رسیده و دریافته بود اهالی خانه، بخشی از قطعات حوض سنگی را داخل این چاه ریخته‌اند که از جمله این قطعات، شیر سنگی حوض بود.

فراوان ۲۳مهر ۱۳۰۶ کار احداث راه‌آهن ملی ایران رسماً آغاز و مقرر می‌شود که برای ساخت آن به دلیل همه مشکلاتی که قبل از بلژیکی‌ها و فرانسوی‌ها به وجود آورده بودند از سرمایه خارجی استفاده نشود تا برای یک بار هم که شده روی پای خودمان بایستیم. از آنجایی که پرداخت این هزینه‌ها برای مردم سخت بوده، دولت مصوبه انحصار قند و شکر را به مجلس می‌برد. به موجب این قانون از هر سه کیلو قند و شکر دو ریال و از هر سه کیلو چای شش ریال مالیات گرفته می‌شود تا درآمد حاصل از آن صرف هزینه ساخت راه‌آهن سراسری شود. بالاخره در ۲۷ مرداد ۱۳۱۷ انتظارها به پایان می‌رسد و راه‌آهن ملی ایران به ایستگاه بهره‌برداری می‌رسد. کار ساخت راه‌آهن سراسری هنوز تمام نشده بوده که دستور می‌رسد نخستین خطی که باید احداث شود، گرمسار-مشهد است. ۲۴ اسفند ۱۳۱۶ کار زیرسازی و ریل‌گذاری این خط با تشریفات رسمی آغاز می‌شود. هم‌زمان با رسیدن ریل‌ها به شاه‌رود و تکمیل شدن ۳۱۵ کیلومتر از خط گرمسار-مشهد، آتش جنگ جهانی دوم دامن ایران را هم می‌گیرد و کار راه‌آهن مشهد نیمه‌تمام می‌ماند. آتش جنگ که خاموش می‌شود و کشور کمی رنگ آرامش را به خود می‌بیند حواس‌ها دوباره به راه‌آهن نیمه‌تمام‌مانده گرمسار-مشهد معطوف می‌شود. وزارت راه اعتبار تصویب می‌کند تا هفدهم دی ۱۳۳۵ چشم مشهدی‌ها به جمال راه‌آهن و لوکوموتیو روشن شود.

- گذر خط راه‌آهن از میان باغ امین‌آباد زمین‌هایی که نخستین ریل راه‌آهن مشهد از میان آن می‌گذرد. امین‌آباد است. امین‌آباد

پس از ورود قطار، کارکنان راه‌آهن مشهد

آبادی که پیش از آن مردمش داغیده و خمیده کمر آن را ترک کرده‌اند. بعد از این، از حدود سال ۱۳۲۰ تا ۱۶ دی ۱۳۳۵ که ورود نخستین قطار مسافربری، مشهدی‌ها را سردوق آورد، این محدوده تنها زمین‌های کشاورزی روستای امین‌آباد و قبرستان می‌شود که از آن است و بس. همین کار می‌شود که در ابتدای تلاش‌ها برای تأسیس راه‌آهن در مشهد، به تدریج این زمین‌ها از سوی شرکت راه‌آهن کشوری به نفع ایستگاه راه‌آهن مشهد تملک شد و ریل‌گذاری هانودش‌نشدن صدای سوت نخستین قطاری که وارد مشهد می‌شود، یک قطار باری بوده که مردم مشهد دید خوشی نسبت به آن نداشتند و گمان می‌کردند، این قطار آمده تا غلات و آذوقه آنان را با خودش ببرد و قطعی بار دیگر گریبان مشهد را بگیرد. شایعات در کنار برخی تغییرات ساختاری گریبان راه‌آهن را می‌گیرد و ورود این قطار در حد یک افتتاح باقی می‌ماند تا ۱۲ اردیبهشت ۱۳۳۶ به طور رسمی به بهره‌برداری برسد. طبق سندهای باقی‌مانده، حرکت رسمی نخستین قطار مسافربری، ساعت ۸:۵۰ بعد از ظهر همان روز انجام می‌گیرد و ۴۰۰ مسافر مشهد را به سمت پایتخت ترک می‌کنند. این قطار بلیت‌هایی درجه یک، دو و سه داشته که گران‌ترین آن‌ها ۷۹۰ ریال بوده اما مسافران نخستین قطار از بلیت رایگان بهره‌مند شده‌اند. از این به بعد تا پایان همان سال، ۲۸۰ هزار مسافر با قطار مشهد، راه سفر پیش گرفتند و مسافر شدند.

- شاهکار معماری قرن!

پس از ورود قطار، کارکنان راه‌آهن مشهد

نمای راه‌آهن مشهد در دهه ۴۰ خورشیدی

شاملو که شهریور سال ۱۳۶۴ در فرانسه درگذشت، یکی از پیشگامان معماری نوین در کشورمان است که متأسفانه گسترده شدن کار راه‌آهن فضای تازه‌تر و وسیع‌تری را می‌طلبد. برای همین نامه‌نگاری‌ها برای ساخت ساختمان ایستگاه راه‌آهن مشهد آغاز می‌گردد، اما مرحله ساخت این ساختمان که تا هنوز با کمترین تغییر باقی‌مانده، ۹ سال پس از بهره‌برداری رسمی از قطار مشهد تمام می‌شود، جوان‌هایی که ۵۲ سال پیش، کوچه‌های خاکی مشهد را سمت محله‌ای که بعدها راه‌آهن نام گرفت، می‌رفتند تا افتتاح ساختمان قطار مشهد را ببینند، حالا موسپید کرده‌هایی هستند که شاید کمتر آن روزها را به خاطر بیاورند اما ورق‌های زردرنگ سندهای باقی‌مانده از ۴۰ابان ۱۳۴۵ می‌گویند، ساعت حوالی ظهر ا نشان می‌داده که «نادر باتمان قلیچ، که آن روزها هم استاندار خراسان و هم نایب التولیه آستان قدس رضوی بوده، نوار سه رنگ افتتاح را قیچی می‌زند تا راه‌آهن مشهد با ساختمانی که هنر دست «حیدر غیایی» است، صاحب‌خانه شود و میزبان مسافران راه‌های دور و نزدیک باشد. اما ورای همه تاریخ‌های تقویمی، شاید مشهدی‌ها و مسافرانی که چمدان به دست، جلو این ساختمان عکس یادگاری گرفته‌اند هم ندانند، آنچه در قاب تصویرشان ثبت شده، یکی از شاهکارهای معماری قرن بیستم است. یک جست‌وجوی سرانگشتی در اینترنت این اطلاعات را به شما می‌دهد: «ایستگاه راه‌آهن مشهد، یکی از بیست شاهکار معماری بعد از جنگ جهانی دوم در آسیا و زیباترین و مجهزترین ایستگاه راه‌آهن ایران است،» حیدر قلی‌خان غیایی

ساختار مستطیلی پلان اصلی مجموعه، ستون‌های منظم تعبیه شده و سقف منحنی هماهنگ، دست به دست هم داده‌اند تا به جز زیاکردن محیط، حس آرامش را در روح مسافران رچ‌بزنند. وظیفه اجرای این شاهکار معماری قرن پس از جنگ جهانی دوم، هم بر دوش مرتضی کباری یکی از مهندسان بنام راه‌آهن ایران بوده تا او این طرح را در زمینی به مساحت ۱۲ هزار متر نقش بزند. مرتضی کباری در آخرین مصاحبه‌اش که اواخر اسفند ۹۵ با روزنامه هشتپری در تهران صورت گرفته، در توصیف این بنا می‌گوید: «اگر بخواهیم در میان ایستگاه‌های راه‌آهن چند نمونه را به عنوان شاهکار انتخاب کنیم، بی‌تردید ایستگاه مشهد یکی از این شاهکارهاست. این ایستگاه بعد از جنگ جهانی دوم ساخته و در بنای آن قرینه‌سازی به بهترین شکل شاهکار شده است. ستون‌های اصلی در این بنا دیدنی و تکرار آن‌ها یادآور حرکت و صدای قطار است.»

آن را می‌توان روی کاشی‌های ایلخانی مشاهده کرد. او درباره هنر لایه‌چینی نیز توضیح می‌دهد: در این روش خاک سرخ خیسانده و در آب با صمغ عربی یا کتیرا یا شیره گیاهانی چون خرما و انگور ترکیب می‌شود تا خمیری مانند عسل به‌دست آید. سپس هنرمند این ماده را با قلم‌مو روی نقش از پیش طراحی‌شده، انتقال داده و بارها گل را روی هم و روی طرح می‌گذارد تا به حجم دل‌خواه برسد و پس از خشک‌شدن به ورقه طلا و زرینی مانند روغن کمان آراسته می‌شود. اما این مرمت‌کار به آسیب‌های وارده به این قاب چوبی به دلیل نوسانات دما و رطوبت و دیگر عوامل محیطی اشاره می‌کند که البته در مراحل مختلف آسیب‌زدایی و مرمت شده است.

حوض خانامیری

نقشه را سامان دادم و قسمت‌های شکسته قطعات حوض را به کمک همکاران برداشت کردیم و کاستی‌هایش را سفارش دادیم و به همدیگر بند زدیم. چاره ماند بعد، یوسف از چاه درآمد هم چون عزیز مصر، بر مسند خود در میانه صحن حیاط خانه نشست. گفته‌اند معما چو حل گشت آسان شود، اما جدا از آسان شدنش برای ما روایتی شیرین شد...

طرحی حاشیه‌وار با یک قوس نیم‌دایره در میانه، کنج‌های نود درجه و دو نیم قوس در دو گوشه نمایان شد. طرح کاملاً آشنا بود. ما به جلوه‌ای از تاج ضلع غربی خانه تاریخی امیری رسیده بودیم. اینجا بود که در یافتیم معمار قدیمی این خانه، طرح حوض را بر اساس فرم تاج نمای اصلی خانه گزیده‌زده است و توگویی تاج نما صاف منعکس شده با شد روی زمین و به ابعاد حوض درآمده باشد.

درنگ

گذری بر یک رویداد تاریخی در مشهد ۱۳۴۲ خورشیدی

شب بیست‌وسوم در مسجد فیل

یکی از وقایع کمتر شناخته شده تاریخ انقلاب اسلامی در مشهد واقعه مسجد فیل است. واقعه‌ای که در جریان آن نه‌تنها دو تن از وعاظ برجسته مشهد بازداشت شدند که نخستین شهدای خراسانی نهضت اسلامی ایران هم که بعد از ۱۵ سال در ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ به ایجاد جمهوری اسلامی ختم شد، به شهادت رسیدند. این واقعه در آخرین ساعات شب ۲۳ مهر ۱۳۴۲ با بی‌تدبیری کامل ریاست وقت شهربانی مشهد رخ داد.

در ۲۳مهر ۱۳۴۲ چه گذشت؟ خلاصه ماجرا از این قرار بود که پس از سه شب سخنرانی حجت‌الاسلام و المسلمین سید عبدالکریم هاشمی‌نژاد در منزل اخوان فاطمی در کوچه جهودهای محله عیدگاه و دو شب سخنرانی وی و حجت‌الاسلام شیخ علی فصیحی در مسجد فیل پایین‌خیابان آن زمان و خیابان نواب صفوی کنونی، ساواک به این نتیجه رسیده بود که لازم است هر دو این سخنرانان مذهبی بازداشت شوند. دلیل این نتیجه‌گیری هم سخنرانی پرشور این دو سخنران خاصه سید عبدالکریم هاشمی‌نژاد در تمام این شب‌ها در نقد رژیم پهلوی به‌ویژه در دو موضوع لوایح شش‌گانه شاه و بازداشت تعدادی از روحانیون و در رأس آن‌ها امام خمینی ^(۵) و آیت‌ا... العظمی سید حسن طباطبایی قمی ^(۶) که آن دوران بزرگ‌ترین روحانی مشهد محسوب می‌شد، پس از واقعه ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ بود.

- اعتراض به یک تصویب‌نامه

مأموران رژیم در گام اول اجرای این دستور شیخ علی فصیحی را پس از پایان سخنرانی‌اش هنگام رفتن به منزل بازداشت کردند. امری که خبر آن به‌سرت به مسجد و حجت‌الاسلام هاشمی‌نژاد رسید اما وی صلاح را در آن دید که در مسجد مانده و مطابق شب‌های قبل برای جمعیت حاضر در مسجد و خیابان‌های اطراف که به روایت خود ساواک حدود ۸ هزار نفر بودند، صحبت کند. وی طی این سخنرانی از تصویب‌نامه انجمن‌های ایالتی و ولایتی انتقاد و این قوانین را برگرفته از قوانین اروپایی اعلام کرد. همچنین به بازداشت علما از جمله حضرت امام ^(۷) و آیت‌ا... قمی ^(۸) و ممنوع اعلام کردن مجله مکتب تشیع اعتراض کرد.

- اجازه بدهید بروم خانه و بازداشتم کنید!

وقتی منبر حجت‌الاسلام هاشمی‌نژاد تمام شد، مسئولان مسجد با خاموش کردن چراغ‌ها قصد داشتند با لباس میدل وی را فراری دهند اما او به این کار رضایت نداد و آمادگی خود را برای معرفی داوطلبانه به شهربانی اعلام کرد. هاشمی‌نژاد سپس چند تن از مأموران را خواسته و در خفا از آن‌ها تقاضا کرد یا اجازه دهند مانند هر شب به طرف منزل رفته و پس از متفرق شدن مردم او را بازداشت کنند و یا مأموران شناخته شده از سوی مردم از مسجد خارج شده تا مردم هم خارج شوند و بعد او را بازداشت کنند یا صبر کنند تا مردم کاملاً متفرق شوند و بعد او را بازداشت کنند. مأموران پس از مشورت با مقامات ساواک و شهربانی به‌ظاهر پیشنهاده اسفام را پذیرفتند ولی هنوز مردم کاملاً از اطراف مسجد پراکنده نشده بودند که با دستور مسئول وقت شهربانی مشهد، اقدام به بازداشت هاشمی‌نژاد کردند.

- از بازداشت آقای هاشمی‌نژاد تا تیراندازی به سمت مردم

این امر با واکنش تند مردم روبه‌رو شد تا جایی که مردم با چوب و سنگ برای آزاد کردن هاشمی‌نژاد به سوی خودرو پلیس حمله کردند و پاسانان و نیروهای امنیتی حاضر در اطراف مسجد فیل با مشاهده جمعیت بدون هیچ‌گونه درنگی به‌سوی مردم تیراندازی کردند و در نتیجه تعدادی از معترضان مجروح و کشته شدند و بدین گونه ۲۳ مهر نخستین یوم... انقلاب اسلامی در مشهد شد.

- شهدای مهر ۱۳۴۲ خورشیدی

در جریان ایجاد این یوم... بر اساس اسناد رسمی موجود حداقل دو نفر یعنی حسین پوراحمدی کفاش فعال در خیابان شاه‌رضانو آن زمان و آیت‌ا... خرعلی کنونی و حاج مهدی یوسفی، نجار فعال در راسته نوغان هر دو پس از انتقال به بیمارستان بر اثر جراحات وارده ناشی از گلوله به شهادت رسیدند و البته جنازه هر دو هم بدون تحویل دادن به مردم از سوی مأموران در قبرستان «گلشور» مشهد دفن شد.

- حک کلمه «شهید» بر روی سنگ‌مزار

خانواده این شهیدان بعدها برای زنده نگه داشتن یاد آنان که نخستین شهدای انقلاب اسلامی در مشهد هم محسوب می‌شوند، سنگ قبرهایی ساختند که بر روی آن‌ها پیش از اسم هر دو آنان کلمه «شهید» ثبت شده بود و همین امر هم باعث هراس ساواک شد تا جایی که مانع از نصب سنگ قبر شد. البته مردم چندین سال بعد توانستند سنگی که کلمات «شهدای مسجد فیل» بدون ذکر نام شهدا روی آن حجاری شده باشد را در محدوده مدفن آنان نصب کنند. این سنگ تا زمان نابودی قبرستان گلشور و تبدیل آن به بوستان مشاهده می‌شد.